

Сергеј Георгијевич Кара-Мурза

Демонтажа народа

Са руског превела Сава Росић

Захваљујем се сину Петру на помоћи у превођењу

Информатика ад
Преводилачка радионица
Росић
Београд, 2015.

Одељак 1.

Етноси, народи, класе

Поглавље 1.

Помен просветитељству; провала етничности

Наше представе о човеку, друштву и држави формулисане су помоћу интелектуалног апарата створеног у оквиру програма просветитељства. Мишљење русијске, а потом и совјетске интелигенције било је од краја XIX века под снажним утицајем историјског материјализма (марксизма) – једне од главних социолошких концепција просветитељства. Али се марксизму конкурентске концепције просветитељства – либерализам и национализам – нису начелно разликовале у погледу појаве етничности (и с њом везаних појмова народа и нације).

Руска култура је, усвојивши основне норме рационалности просветитељства, у извесној мери дала своје обележје представи о етничности, прихваћено у совјетској науци о друштву, али у ком смеру? Прихвативши универзализам просветитељства, његову идеју о прогресу цивилизације у смеру ка јединственом човечанству сједињеном општељудским вредностима, руска култура је тај универзализам допунила и ојачала православном идејом *свечовечности*. Та допуна је за идеологију и националну политику била јако важна – и совјетска државност, и раније Русијска империја искључивале су асимилацију народа као политичку технологију. Представа о начелима међунационалног саживота заснивала се на разним видовима представе о *породици народа (братство народа, симфонија народа)*. Међутим, русијска и совјетска друштвена мисао била је на путањи коју је задао просветитељство.

XX век је означавао слом универзалистичке концепције просветитељства. Низ националних револуција који се слио у велику светску револуцију изазван је одсуством жеље народа да се улију у глобални систем капитализма под окриљем Запада у својству његове периферије. Први светски рат поцепао је цитаделу просветитељства – сâм Запад. Затим је важан његов део отворено и радикално одбацио универзализам просветитељства, а при томе саблазан фашизма захватила је културни слој Запада у знатно већој мери него што се то испољило у области политике. Одмах после Другог светског рата срушен је колонијални систем Запада – а етничка самосвест отргла се толико снажно да се није уклапала у оквире рационалности просветитељства. Протекло је још неко време – и доживео је пропаст систем међунационалног саживота, створен у Русијској империји и потом у СССР-у. И као одговор на све то – неолиберализам, узмак ка почецима, слепи фундаментализам просветитељства у његовој крајње механицистичкој верзији.

Етнолог Џ. Комароф пише (1993): „Без обзира на тврдње појединих конзервативних мислилаца, поготово Френсиса Фукујаме, како смо доживели ‘крај историје’, историја нашег доба, готово несумњиво, у пуном смислу те речи, изнова се пише под утицајем етничких и националистичких облика борбе. Мени је као научнику тешко да не осећам прилично снажан стид, суочен са сложености оних историјских процеса које је започела постколонијална политика самосвести, као и због оног мноштва убистава и геноцида вршених у име различитих облика национализма што су се проширили читавом планетом.

У последње време написи на тему политике самосвести обично почињу истицањем колико се изненађујуће погрешном и отрцаном показала евро-америчка

теорија националне државе у својим објашњењима те појаве. Праскава жилавост етничке и националне свести срушила је сва самоуверена историјска прорицања, изношена слева, здесна и из центра, о одумирању културног плурализма крајем XX столећа. Говорили су нам како ће све 'исконске' културне привржености морати коначно да нестану под утицајем 'савремености', јачања националне државе и глобализације индустријског капитализма“ [2, с. 35]¹.

Одсуство жеље западних философа, поготово оних либералног правца, да се отргну од смерница методолошког индивидуализма који човека представља као „слободан атом“, чини науку о друштву, а после ње и друштвену свест, неспособнима да прихвате изазове реалности. То, само по себи, постаје опасан чинилац продубљавања опште кризе цивилизације. Одустајање од научног прилаза спознаји и схватању брзотечних процеса често утерује мисао у најгори могући коридор. С обзиром на то колику снагу је Запад стекао, његов фундаментализам треба сматрати претњом самом постојању човечанства.

Либерални философ Џ. Греј у својој тужној књизи *Помен просветитељству* ту „несмотрену склоност савремене англоамеричке политичке философије ка индивидуализму“ назива метафором из Борхесове антиутопије – „политичко мишљење у духу земље Пролазност“. У тој се антиутопији ради о интелектуалној заједници сасвим закупљеној проучавањем непостојеће земље Пролазност.

Греј пише: „Превласт културно ограничених и лишених историјске визије видова либерализма у савременој политичкој философији, у случају сукоба теорије с најутицајнијим политичким снагама нашег столећа доводи до немоћи либералне мисли. Хегемонија либералног дискурса и идеала доводи до тога да се те снаге, на пример, етничност и национализам (попут сексуалности у викторијанско доба), препуштају интелектуалном заборава, одакле се повремено поново појављују као сведочанства жилавости људске ирационалности, да би се бојажљиво разматрале на мањкавом 'новомовору' у терминима 'различитости и другојачности' или просто одбацивале као тешко схватљиво одступање од главног интелектуалног колосека. Схватање владајућих снага столећа у таквом духу као атавизма достојног жаљења или одступања од захтева суштинске непротивречности теорије не наговештава ништа добро савременој политичкој философији или либерализму“ [3, с. 43].

Колико су се показале неодрживим представе и либерализма и марксизма о човеку и о етничности, показује то како се непредвидиво преобрнуо проблем међуетничких односа у САД. Политичка философија која вуче корен из просветитељства предвидела је ток догађаја тако да ће угњетене националне мањине стећи једнака права са владајућом већином. Либерали су тај процес видели у оквирима проширења људских права и развоја грађанског друштва, левица је тражила начине борбе за једнака права. То су била два сасвим рационална пројекта; сагледавани су у интелектуалним концепцијама, за њих су сакупљани ресурси. Међутим, развој је кренуо сасвим другим путем који је изнедрио низ врзних кола и, може се рећи, утерао америчко друштво у клопку.

В. Малахов о томе пише: „Црнци престају да се занимају за грађанску равноправност – то јест за право да буду исти као белци. Они постављају питање о праву да не буду исти као белци, о својој културној различитости. *Black culture*, о којој говоре црначки активисти у САД, замишља се као сасвим посебна категорија у односу на културу коју су у Америку донели бели досељеници. Расни антагонизам

¹ Само у раздобљу од 1980. до 1995. године, у свету су се догодила 72 грађанска рата на етничкој, националној, религиозној и расној основи. Стање се после 1995. још више заоштрило.

који традиционално представља један од најоштријих социјалних проблема Америке, у последњем десетлећу преиначује се у културни антагонизам. Однедавно је постало уобичајено да се говори о постојању *двеју нација* на истој територији“ [4].

У САД се 90-их година поново појавила расна сегрегација школа, али сада као резултат слободног избора црнаца. Представници мањина почињу да одбацују начин живота белаца, чак и да одбијају здравствене услуге и високо образовање.

Зашто су се представе Запада о етничности толико удаљиле од стварности? Протестантска реформација, а затим научна револуција (препород атомизма), спојивши се у једну велику револуцију, извршиле су у Западној Европи културну мутацију – настала је сасвим нова представа човека о себи самоме. Човек је постао *рационална индивидуа*, слободан *атом*. Ту представу је просветитељство утврдило као непобитну догму. Висока пластичност човекове духовне области довела је до тога да је та догма, поткрепљена речју великих писаца и научника, школским уџбеницима и новинама, ушла у масовну свест Европљана.

Мит о човеку као рационалној и као изолованој индивидуи утврђиван је свим институцијама насталог буржоаског друштва – и привредним устројством савременог капитализма, и начином живота атомизованог градског човека, и социјалним теоријама (на пример, политичком економизмом).

Вебер пише: „Што је више космос савремене капиталистичке привреде следио сопствене иманентне закономерности, тим је више онемогућавана било каква замислива веза с етиком религиозног братства. И постајала је све више немогућа што је рационалнији, и самим тим безличнији, постајао свет капиталистичке привреде“ [5, с. 317].

Према томе, сама појава етничности као једне од најмоћнијих врста људске солидарности сасвим је испала из видокруга европске културе. Етничност је почела да се сматра луцкастом и застарелом особеношћу „дивљих“, малтене митских народа који живе негде у тропској шуми или тајги².

Ц. Греј пише: „Позитивисти су сматрали да ће сва друштва постепено одбацити традиционалну приврженост натприродним силама због потребе за рационалним, научним и огледним методама мишљења, које претпоставља савремена индустријска економија. У складу са старим добрим уверењем, врло раширеним у XIX веку, доћи ће до постепене конвергенције вредности на основу 'наших вредности, либералних'.

Светско-историјска пропаст пројекта просветитељства, крајем XX века у политичком погледу изражена у слому и рушењу тим пројектом изнедрених световних, рационалистичких и универзалистичких политичких покрета – и либералних, и марксистичких – и превага у политичком животу етничких, националистичких и фундаменталистичких снага наводи на помисао о погрешности философске антропологије на којој се пројекат просветитељства заснивао. У тој философској антропологији различитост култура је сматрана ефемерном и чак епифеноменалном случајношћу у људском животу и историји.

² Тако ми је 1990. године, када су етнички ратови у Азији и Африци а потом и самој Европи (Кавказ, Балкан) већ постали свакидашња појава, на моје питање како замишља појам етничности у универзитетској средини у Шпанији, професор универзитета у Сарагоси одговорио да у Европи етничности већ одавно нема, она се сачувала као реликтна појава само код малих народности најнеразвијенијих земаља. А при томе, шпански листови свакодневно су 10-20% простора посвећивали сепаратизму и тероризму баскијских организација које иступају под заставом *етничког* национализма.

Оповргавање таквог становишта историјским искуством представља појаву чије је истраживање традиционално либерално мишљење, које различитост култура сматра обликом атавизма... сматрало исувише опасним. С алтернативног становишта, које намеравам да развијем, склоност ка различитостима међу културама исконско је својство људског рода; људски идентитет је плуралистичан и разноврстан по својој природи – као што су многобројни и разноврсни природни језици“ [3, с. 133].

Неуспех пројекта просветитељства заправо је неуспех оне рационалности коју је развило. Мишљење прожето том рационалношћу одбија да истражује („сматра је исувише опасном“) појаву коју је наизглед немогуће не видети, којом је прожет сав живот сваког друштва. Сада је тешко и замислити колику је интелектуалну довитљивост захтевало изузимање проблема етничности из великих програма изградње нација које су у Европи и САД развијали и спроводили већ интелектуалци просветитељства.

Штавише, сам настанак национализма као једне од главних идеологија просветитељства изазван је потребом атомизованог човека да нађе нову основу за солидарну заједницу. На то су отворено указивали философи који су развијали идеје просветитељства. Како пише Бенџамин Нелсон, савремена индивидуа, лишена изворног основа за самопотврђивање, оживљава стародревне слојеве и значења културе. То чини тражећи психолошко исцељење од страха услед живота *туђих међу туђима* у савременим градовима који представљају праве „свеопште туђе земље“.

Тај „страх од туђих“ управо је и био изазван разарањем општине традиционалног друштва, лишавањем човека оног космичког осећања с којим се осећао у свету као код куће. Н. Берђајев пише о том страху и песимизму изазваном разарањем космоса људског саживота: „Човек је у средњем веку живео у корпорацијама, у органској целини у којој се није осећао као изолован атом, већ је био органски део целине с којом је осећао да му је судбина везана. Све то престаје у последњем раздобљу новије историје. Нови човек се изолује. Када се претвара у отргнути атом, захвата га осећање неописивог ужаса“ [6].

Е. Фром управо покушајем индивидуе да се ишчупа из тог страха објашњава појаву расизма и „мита крви“ као крајњих и застарелих испољавања етничности: „Човек је, ослобођен окова средњовековног живота у општини, стрепео од нове слободе која га је претворила у изолован атом. Нашао је уточиште у новом идолопоклонству крви и тлу, у чије најочигледније облике спадају национализам и расизам“ [7, с. 474].

Штавише, европски културтрегери који су доносили светлост цивилизације „заосталим народима“, управо су и постали агенти архаизовања живота тих народа – и то не само у привредном погледу, већ и у погледу међуетничког саживота. Колике је огромне крви и страдања то коштало човечанство већ у XX веку! А просвећени Европљанин још увек не жели то да види.

Осврћући се на проблем трибализма и етничких ратова у земљама ослобођеним од колонијалне зависности, Џ. Комароф каже: „Отежавајућу околност представљају и неостварене рачунице како ће етничка и национална свест слабити сразмерно одвијању деколонизације. Данас је већ општепризнато да су колонијални режими и државе што су их наследиле доприносили развоју и чак настанку 'племенских' разлика“ [2, с. 37].

К. Јанг додаје у реферату на истој конференцији: „Моћна снага политизованог и мобилисаног културног плурализма сада је већ општепризната. Часопис *Економист* (29. јуна 1991, с. 9) вајка се поводом „трибализма чија моћ

представља једно од изненађења, а у свом ултранационалистичком облику – једно од проклетстава XX века“ [8, с. 86].

Из разних разлога и Запад и постсовјетске земље сада доживљавају поремећај етничке равнотеже услед снажних токова миграције. Ону непућеност у питања етничности, изнедрену универзалистичком социјалном философијом просветитељства (у верзији како либерализма тако и марксизма), данас већ скупо плаћају и мигранти, и околно седелачко становништво, и држава.

То се већ изражава у језику који користе и политичари, и чиновници, и јавна гласила, говорећи о етничким проблемима. Шта рећи, рецимо, о невероватно бесмисленом термину „лице кавкаске националности“! Када је негодовање због тог термина достигло праг, у новинама (*Комсомолска правда*, 2003) почињу да пишу: „особени знаци злочинца: кавкаске народности, наизглед 25 година“. Политичари, па чак и државни органи у РФ, забринути су због заштите права Руса у иностранству – на пример, права ђака да уче руски језик у Летонији. О томе се говори као о заштити права *земљака*, премда то очито противречи стварности. Већ је прошло 15 година откако је Летонија – друга држава, Руси се у њој не боре за повратак у Русију већ за стицање летонског држављанства, и нема никаквог основа називати их земљацима (пре ће одговарати застарела реч *саплеменници*). Обрнуто, малтене већина Абхазаца има држављанство РФ, али није уобичајено да их називају земљацима, премда управо они том појму и одговарају.

Услед тога долази до напетости и изгрета, на које и друштво и држава одговарају зачуђујуће тупаво, само доливајући уље на ватру или подмећући темпиране бомбе. Најуобичајенију реакцију на међуетничке сукобе представљају проклетства упућена „национализму и ксенофобији“ која се разлежу са трибина свих разина, и полицијске репресије које „ђавола национализма“ сатерују у илегалу. Нико не жели ни да чује за „неописиви значај“ и „неупоредиву способност за принуду“ које поседује етничка самосвест (К. Јанг). Међутим, како пише Х. Исаак у познатом истраживању *Племенски идоли: групни идентитет и политичка промена* (1975), ти сукоби говоре о „очајничком напору да се васпоставе они услови живота у којима су некада задовољаване одређене потребе; да се пробију изван зидова што их поново окружују, па макар они били само плод уобразиље, и доспеју тамо где могу сматрати да су код куће и где ће, удруживши се са својима, узмоћи да поново стекну у извесној мери оно што се може означити као осећање физичке и емотивне безбедности“ [8, с. 115].

За нас у Русији проблеми етничности имају посебан значај. Утонули смо у дубоку и дуготрајну кризу из које ћемо још врло дуго морати да се извучимо. Провала етничности, изнедрена културном и политичком кризом перестројке, додатно је подстакнута привредним расулом. Грубо и чак насилно разарање опште светоназорне матрице совјетског народа, исмевање симбола националне самосвести и подривање колективног историјског памћења створили су у масовној свести празнину која се могла попунити само различитим верзијама идеологија које у своје језгро укључују етничке саставнице. И московске, и месне елите, и снаге у сенци, укључујући оне криминалне, како у Русији тако и у иностранству, користиле су те конјунктурне идеологије у сврху мобилисања социјалне заједнице ради решавања сопствених политичких и економских задатака, најчешће разорних. Они који су покушавали да се томе одупру нису имали оруђе за схватање збивања, и нису имали језик да га објасне људима.

Што даље се та криза развија и што веће зоне свести и социјалне средине захвата реформама стваран хаос, тим снажније се у човеку заоштрава потреба да се

поново осети као део целине, део постојане социјалне заједнице која ствара, ако не реалне, оно макар илузорне основе и заштите стабилног битисања. И у тој ситуацији вечитог прелазног раздобља најдоступнији и најочигледнији одговор постаје поистовећивање себе са етничком скупином – а при томе се и сама етничка скупина брзо преобликује. Испада да је етничка припадност у нестабилном стању друштва, поготово толико наказно поцепаном социјалним противречностима, малтене једина консолидујућа снага. Реформа генерише и радикализује етничност у Русији.

Не можемо на то затварати очи у нади да ће се све само по себи средити. Чак не можемо очекивати ни да ће те проблеме увидети и решити држава – ни она, као ни све остале институције друштва, није на висини тих проблема. Процеси настанка, демонтаже и прекомпоновања читаве етничке структуре Русије имају „молекуларни“ карактер и протичу на свим разинама друштва. Сви смо ми лично њихови учесници. Успешно ћемо овладати тим делом наше трагичне стварности само у случају да се сви укључимо у његово проучавање, трезвено сагледавање и опрезно разматрање на свим местима и форумима.